

Тымболова А.О.¹, Мурзинова А.С.², Әлметова А.С.³,

¹Қазақ мемлекеттік қыздар педагогикалық университетінің
профессоры, ф. ғ. д., ²II курс PhD докторанты,

³Абылай хан атындағы Қазақ халықаралық қатынастар және әлем тілдері университетінің
п.ғ.д., профессоры, Алматы қ., Қазақстан,
e-mail: tumbolova@mail.ru; msai2013@mail.ru; assipat@mail.ru

ӘЛЕМНІҢ ТІЛДІК БЕЙНЕСІНДЕГІ ҰЛТТЫҚ-МӘДЕНИ АРХЕТИПТЕР МЕН СТЕРЕОТИПТЕР

Бұл мақала қазақ, орыс, ағылшын халықтарының дәстүрлі танымында ұлттық тілі арқылы жүйеленген «қонақжайлылық» ұғымын білдіретін архетиптер мен стереотиптерге арналады. Осыған байланысты, мақалада қазақ, орыс, ағылшын тілдері бойынша жинақталған тұрақты теңеулер мен фразеологизмдерге, мақал-мәтелдерге лингвомәдениеттанулық және когнитивті-дискурсивтік салғастырмалы талдау жүргізіледі. Әлемнің тілдік бейнесіндегі архетиптер мен стереотиптердің ұлттық мәдени мазмұнына айырықша мән беріледі. Қазақ, орыс, ағылшын халықтарының тілдік санасында шоғырланған таным көрсеткіштері айқындалады. Архетиптер мен стереотиптердің когнитивті лингвистика мен лингвомәдениеттануда өзіндік орны бар екені анықталады. Сондай-ақ, олардың ұлттық-мәдени құндылықтарды сипаттай алатыны және ұлттық менталитет, ұлттық мінезбен байланысы туралы сөз болады.

Қазақ, орыс, ағылшын тілдері бойынша жинақталған тілдік бірліктер тақырыптық топтарға бөлініп қарастырылады. Әр тақырыптық топты құрайтын тұрақты теңеулер мен фразеологизмдерге, мақал-мәтелдерге салғастырмалы талдау жасалады. Мұндай талдаулар үш халықтың «қонақжайлылық», «қонақ» ұғымдарын қалай қабылдайтыны туралы дәстүрлі танымындағы ұлттық-мәдени ерекшеліктерді түсінуге мүмкіндік береді.

Түйін сөздер: лингвомәдениеттану, әлемнің концептуалдық бейнесі, архетип, стереотип, мәдени семантикалық код, ұлттық таным, ұлттық діл.

Tumbolova A.O., Almetova A.S., Murzinova A.S.

National-cultural archetypes and stereotypes in the language picture of the world

This article offers the analysis of the concepts «hospitality» and «guest» in the Kazakh, Russian and English language picture of the world. The analysis of figurative meaning of the Kazakh, Russian and English words and set expression, free combination of words of given thematic group. We analyse metaphors, connotation of the in the Kazakh, Russian and English words of given thematic group, phraseology and proverbs in the Kazakh, Russian and English languages. The Kazakh, Russian and English words of given thematic group are a part of the language picture of the world of Kazakh, Russian and English ethnic group. The analysis uncognate languages makes a certain contribution to the reconstruction of the integrated language world picture Kazakh, Russian and English ethnic group. The helps to find out some peculiarities of national comprehension.

Key words: linguo-cultural studies, conceptual picture of the world, archetype, stereotype, cultural and semantic code, national consciousness, national mentality.

Тымболова А.О., Мурзинова А.С., Әлметова А.С.

Национально-культурные стереотипы и архетипы в языковой картине мира

Настоящая статья посвящена сопоставительному исследованию языковой репрезентации стереотипов и архетипов традиционного народного сознания казахов, русских и англичан, связанных с восприятием и пониманием «гостеприимство».

Приведены результаты лингвокультурологического и когнитивно-дискурсивного анализа слов и устойчивых сочетаний, репрезентирующих понятия «гостеприимство» и «гость» в казахской, русской и английской языковых картинах мира. В качестве одного из способов выражения символических представлений народа исследуются распространенные метафоры. Особое внимание уделяется коннотации. Важнейшими объектами исследования стали фразеологизмы, пословицы, поговорки, устойчивые сравнения. Как показало исследование, лексика выбранной тематической группы формирует один из значимых фрагментов языковой картины мира носителей казахского, русского и английского языков, что позволяет говорить о важности данной когнитивной сферы в культуре казахского, русского и английского народов. Исследование вносит определенный вклад в реконструкцию целостных языковых картина мира казахского, русского и английского этносов, а также позволяет выявить особенности национального мировосприятия.

Ключевые слова: лингвокультурология, концептуальная картина мира, архетип, стереотип, культурный-семантический код, национальное сознание, национальный менталитет.

Қазіргі таңда отандық және шетелдік тіл білімінде қалыптасқан антропоэзекті бағыт – ұлттық тіл мен тілдік деректер арқылы тіл иесінің ұлттық болмысын жан-жақты танып-зерделеуге мүмкіндік береді.

Тіл – өз бойында халықтың төл тарихы мен мәдениетін, талғамы мен танымын, болмысы мен танымын тұтастықта сақтай алатын таңбалық жүйе, әрі мәдениет көрсеткіші болып табылады. Осыған орай, адамзат жасаған рухани және материалдық мәдениеттің тіл арқылы жарыққа шығуы – тіл білімінде лингвомәдениеттану саласының берік іргетасын қалады. Лингвомәдениеттанудың басты қызметі – белгілі бір халық тіліндегі мәдени мазмұнды бейнелейтін ұлттық-мәдени атаулардың (архетип пен стереотиптің) түп-төркіні мен мәдени семантикалық кодын айқындау болып табылады.

«Архетип» термині К.Г. Юнгтың еңбектерінен бастау алады. Ғалым бұл ұғымды адамның қоршаған болмысқа бейімделуінің ең ежелгі формалары деп түсіндіреді [1, 19]. Кез келген тілдік жүйеде айырықша орны бар, сол ұлттың көне тарихы мен таным-түсінігін көрсете алатын тұрақты бейнелер болады. Мұндай бейнелер ғасырлар бойы халықтың жадында сақталып, ұрпақтан-ұрпаққа беріліп отырады. Осындай тұрақты бейнелер тобын – архетиптер құрайды. Сонымен, «архетип – бұл белгілі бір ұлттың мәдениетінде танымал болған жеке индивидуалды санада тереңінен орын алған, ұрпақтан-ұрпаққа тіл арқылы жетіп отырған тұрақты бейне» [2, 27].

«Архетип» ұғымы «стереотип» терминімен тығыз байланысты. «Стереотип» феноменіне арналған іргелі зерттеулерді У. Липпман, И.С. Кон, Ж. Коллен, Ю.Д. Апресян, Ю.А. Сорокин, В.А. Рыжков, Ю.Е. Прохоров, В.В. Красных, П.Н. Шихирев, С.М. Толстая, Е. Бартминский,

А.К. Байбурин, В.А. Маслова, М.В. Пименова, Н. Уэли, Б. Хасанұлы, А.С. Әлметова, Г. Исина, А. Әмірбекова, К.А. Құсманова, т.б. еңбектерінен кездестіруге болады.

Адам белгілі бір халықтың мүшесі болғандықтан, сол ұлттың мәдениетінде танылған стереотиптер әлемінде өмір сүреді. Стереотиптер бала кезден қалыптасып, баяу өзгеріске түседі. Олар белгілі бір мәдениет туралы білімнің негізгі өзегін құрайды. Архетиптер сияқты, стереотиптерге де тұрақтылық тән. Стереотиптердің мазмұндық қабатында белгілі бір халықтың ұлттық ерекшелігімен қатар, зат, құбылыс, жағдай туралы ұлттық-мәдени түсінігі сақталады. Сондай-ақ, мұндай ұлттық ерекшеліктер мен түсініктер вербалды бірліктер арқылы жарыққа шығады. Бұл туралы зерттеуші-ғалым В.А. Маслова: «Стереотип – это некоторый фрагмент концептуальной картины мира, ментальная «картинка», устойчивое культурно-национальное представление о предмете или ситуации» однако, это «не только ментальный образ, но и его вербальная оболочка», – дейді [3, 110].

Демек, стереотиптер мен архетиптер белгілі бір халықтың ұлттық мәдениетінде танылған, әрі сол халықтың ұжымдық санасында қатталған, ұрпақтан-ұрпаққа тіл арқылы жеткен тұрақты бейнелер болып табылады.

Бағзы заманнан бері адамзаттың өркениет тарихында мәдени тамырын тереңге жайған архетиптердің бірі – *қонақжайлылық*. Қонақжайлылық – халық жанының айнасы. Оның бойында әр халықтың ұлттық болмысын танытатын өзіне тән стереотиптері көрініс береді. Осыған байланысты қазақ, орыс, ағылшын халықтарына ортақ *«қонақжайлылық»* архетипін салғастыру арқылы стереотиптердің ұлттық-мәдени ерекшелігін айқындауға болады.

Қазақ тіліндегі *қонақжайлылық* сөзі орыс тілі мен ағылшын тілдерінде *«гостеприимство»*, *«hospitality»* деген атаулармен қолданылады. Бұл сөзге үш тілдің түсіндірме сөздіктерінде: «үй иесінің келген қонақты құрметпен қарсы алуы мен ілтипат көрсетуі» [4, 205], «радушие в приеме и угощении посетителей» (келген қонақты құшақ жая қарсы алу және дәм татқызу) [5, 386], «hospitality – friendly and generous reception and entertainment of guests (үй иесінің қонақтарға деген достық қарым-қатынасы)» [6, 300], – деген анықтамалар берілген. Қонақжайлылық жомарттық пен адамгершілікті, сыйластық пен ынтымақты білдіретін рухани құндылықтың өлшемі болып саналады. Осыған байланысты, қазақ тіліндегі: *«Жолаушыны сусындатпай тұрып, бұйымтайын сұрама»*, *«Дастарқан оң болмай, істе жол болмайды»*, *«Қонақ келсе есікке, жүгіріп шық, кешікпе»*, *«Бір күн дәмін татқанға, қырық күн сәлем»*, *«Қонағын сыйлаған төрге шық дейді»*, *«Қонағыңның алтынын алма, алғысын ал»*, *«Қонағы бар үй қоңырсып тұрады, қонағы жоқ үй бозымсып тұрады»*, *«Қонақ келсе ет пісер, ет піспесе бет пісер»*, *«Кең болсаң, кем болмайсың»* [7, 78] т.б. лингвомәдени бірліктерден қонағын құдайындай сыйлайтын дана халқымыздың ұлттық-мәдени стереотипін аңғаруға болады. Аталған паремиялардағы *«сусын ұсыну»*, *«қонақты құшақ жая қарсы алу»*, *«сәлем беру»*, *«қонағы бар үйдің қоңырсуы»*, *«қонағы жоқ үйдің бозымсуы»*, *«дастарқан жаю»*, *«дәм татқызу»*, *«төрге шығару»*, *«бата алу»*, *«қазаны оттан түспеу»*, т.б. бағзы заманнан бері халық жадында қатталып, тұрақталған мәдени мазмұндағы стереотиптер. Халқымыздың дәстүрлі мәдениетінде қонақжайлылық қашан да бірінші орында тұрған. Ұлы даланың кеңдігі мен ауыл арасының алыстығы қазақ халқының қонақжай болып қалыптасуына тікелей әсер еткен деуге болады. Бұған тарихи және географиялық факторлар себеп болса керек.

Келген адамды тіліне, дініне, ұлтына бөліп-жармай, достық ниет танытып, алдына ас-дәм беру қазақ халқының басты қағидасы болып саналған. Оны *«Жолаушыны сусындатпай тұрып, бұйымтайын сұрама»* деген мақалдан-ақ байқауға болады.

Қазақ халқының қонақжайлылығын танытатын игі дәстүрлердің бірі – *«төрге отырғызу»*. Төр – ең сыйлы орын. Оның философиялық мәні тереңде. Қазақ танымында төр – үйдің кіндігі. Ол жоғарғы және төменгі әлемді, оңтүстік пен солтүстікті, шығыс пен батысты байланыстырушы аралық. Осындай киелі орынға

келген қонақты жайғастыру сыйластықтың нышаны болып есептеледі.

Төрмен бірге қолданылатын лексемалардың қатарына *«дастарқан»* ұғымын жатқызуға болады. Дастарқан – тоқшылық пен берекенің, татулық пен сыйластықтың символы. Ол – қонақжайлылық рәсімінің ең негізгі бөлігі. Жаюлы тұрған дастарқаннан ас-дәм тату – келген қонақ үшін парыз болып саналады.

Ал орыс тіліндегі: *«С хлебом с солью»* (*Нанмен бірге тұз*), *«Хлеб-соль не забывается»* (*нан мен тұз ұмытылмайды*), *«Сердись, бранись, а за хлебом-солью сходишь»*, *«Будьте как дома»* (*Өз үйіңіздей көріңіз*), *«Сколько лет, сколько зим не видались»* (*Көріспегелі көп болды*), *«Добро пожаловать, милости просим»* (*Қош келдіңіз, сізден мейірімділік күтеміз*), *«Красному гостю красное место»* (*Сыйлы қонаққа – сыйлы орын*), *«Гость на гость – хозяину радость»* (*Қонақ – үй иесі үшін қуаныш*), *«Не будь гостю запасен, а будь ему рад»* (*Келген қонаққа қуанышты бол*), *«Гость в дом, а бог в доме»* (*Үйде қонақ болса, құдай да сонда*), *«Гость доволен – хозяин рад»* (*Қонақ риза болса, үй иесі де риза*) (Даль, 1957) т.б. паремиялардан орыс халқының қонақжайлылыққа қатысты дүниетанымдық көзқарасын байқауға болады. Мысалы, *«Хлебосольство»* – орыс халқының қонақжайлылығын көрсететін басты ұлттық-мәдени түсініктердің бірі. Ол – *«хлеб»* және *«соль»* (*нан мен тұз*) сөздерінің бірігуі арқылы жасалған. Бұл сөздің мәдени семантикалық аясына діни түсінікпен бірге дәстүрлі наным шоғырланған. Діни түсінік бойынша *«Хлеб – дар Божий»* (*Нан – құдайдың сыйы*), *«Хлеб всему голова»* (*Нан барлық істің басы*) ретінде бағаланады. Орыс танымында *нан мен тұз* – сакральді тағам болып есептеледі. Мұның астарында зұлым күшке қарсы тұра алады деген наным жатыр. Демек, *«нан мен тұз»* қонақжайлылық пен бойтұмар қызметін атқарған. Тіпті күні бүгінге дейін кез келген рәсім осы екі заттың қатысуы арқылы орындалады. Ал қонақты қуана қарсы алуға байланысты қалыптасқан *«сколько лет, сколько зим»* – деген тұрақты тіркестің семантикалық кодын ашу арқылы орыс халқының ұлттық танымына қатысты мифтік түсінігін байқауға болады. Бұл – жыл мезгілдерін жарық пен қараңғы түнек деп бөлуден туындаған түсінік. Мәселен, *жарық пен жылулық – көктем мезгілін, ал қараңғы түнек пен суық – қыс мезгілін* білдірген. Осыған байланысты көктем мен жаз тұтас бір мезгілді білдіріп, жарық бөлікті, ал күз бен қыс мезгілдері бірігіп, қараңғы бөлікті

құраған. Бұл айтылыстағы «лет» (жыл) сөзі «лето» (жаз) сөзін білдіреді. *Сколько лет* – жыл мезгілінің «жаңару, жандану» семантикасын, ал *сколько зим* – жылдың өту сәтін бейнелейді [8]. Сонымен, орыс халқы көптен бері көрмеген адамын жарық көктемге балап, оның ұзақ уақыт бойы мейман болмаған сәтін қараңғы түнекпен байланыстырады екен.

«Красный угол» (қызыл орын) – орыс халқы үшін киелі, қасиетті орын. Ол – орыс үйінің сәні. Бұл сөз тіркесі – «красивый, торжественный, праздничный, старший, почетный, божий» деген мағыналарды білдіреді. Кез келген орыс үйінің қызыл бұрышында діни кітаптар мен құдай бейнесі тұрады. Барлық дәстүрлі рәсімдер осы жерде орындалады. Тіпті келген қонақты да осында отырғызады. «*Красному гостю красное место*» (*Сыйлы қонаққа – сыйлы орын*) деген мәтел осындай түсініктен туындаған.

Ағылшын тілінде қонақжайлылық ұғымын білдіретін мақал-мәтелдердің орнына «*break bread with somebody*» (*бір үзім нанмен бөлісу*), «*to keep open house*» (*қонақты құшақ жая қарсы алу*), «*keep open doors*» (*есіктерді айқара ашу*), «*sit above the salt*» (*үстелдің жоғарғы бөлігіне отыру*), «*to play host*» (*қонақ күту*) [9] сияқты фраземалар қолданылады. Аталған бірліктердің мазмұнында шақырылған қонақпен бірге «*бір үзім нанды бөліп жеу*» және «*оның барлық жағдайын жасау*» деген түсінікті аңғаруға болады. Ағылшындар қонақжай үй иесін «*lighted candle*», яғни жарық *шырағданға* теңейді. Сондай-ақ қонақжайлылықпен байланысты ағылшын халқының «*five o'clock tea*» (түстен кейінгі шай) деп аталатын дәстүрі бар. Бұл дәстүр викторияндық дәуірден бастау алып, күні бүгінге дейін Тұманды Альбион елінің ажырамас бөлшегіне айналған.

«*Five o'clock tea*» дәстүрі ағылшын отбасына туыстары не достарымен кездесіп әңгімелесуге, бірлесіп шай ішуге мүмкіндік береді. Мұндай бас қосулар үнемі арнайы дайындықпен өтеді.

Ағылшын халқы үшін, үй иесіне жақын орналасқан үстелдің жоғарғы жағы сыйлы орын болып есептеледі. Мұны «*sit above the salt*» деген фраземаның семантикалық кодын ашу арқылы анықтауға болады. Бұл фразема ағылшын халқының көне дәстүрінен ақпарат береді. Ежелгі дәстүр бойынша сыйлы қонақты үстелдің жоғарғы бөлігіне, ал қарапайым қонақтар мен құлдарды үстелдің аяқ жағына отырғызған.

Демек, «*қонақжайлылық*» архетипі – қазақ, орыс және ағылшын халықтарының көне дәстүрлерімен сабақтастығы бар, күні бүгінге

дейін сақталған сыйластық пен татулықтың, жомарттық пен адамгершіліктің биік сатысы болып табылады.

Қонақжайлылық – «қонақ» лексемасымен тығыз байланысты. Осыған байланысты қазақ тілінің түсіндірме сөздігінде: «Қонақ – үйге келген мейман», – деген анықтама берілген. Қазақ халқының түсінігінде қонақтың бес түрі бар. Олар: «*құдайы қонақ*», «*арнайы қонақ*», «*ерулік қонақ*», «*қыдырма қонақ*», «*қылғыма қонақ*».

Қазақ халқы шақырусыз, күтпеген жерден келген қонақты құдайы қонақ деп атаған. Бұл культтік діни сенімге қатысты туындаған атау. Қазақ тіліндегі: «*Қырықтың бірі – Қыдыр*», «*Құтты қонаққа – тәтті тамақ*», «*Құтты қонақ келсе, қой егіз табады*» деген паремиялар осы атаумен тығыз байланысты. Мәселен, «*Қыдыр*» – мифтік кейіпкер. Ол жолаушылардың желеп-жебеуші пірі. Ел аралап жүретін адам кейпіндегі әулие. Адамдарға бақыт сыйлаушы. Бұның астарында «үйге түскен жолаушының бірі – Қыдыр болуы мүмкін. Сондықтан оған құрмет көрсету қажет» деген түсінік жатыр. Ал екінші паремиядағы: «*Құт*» – киелі ұғым. Оның мәдени мазмұнында «Құдай, құт дарытушы» деген мағына бар. Сол себепті, қазақ халқы үйіне түскен қонақты мәртебе, бақытқа балаған. Әрі оның тұзын Алланың өзі көтереді, яғни ризық-несібесін құдайдың өзі береді деп түсінген.

Әр түрлі жағдайларға (той-томалақ, мереке, т.б.) байланысты шақырылған мейман «*арнайы қонақ*», алыстан туыстарын арнайы іздеп келген мейман «*қыдырма қонақ*», ерулік асқа шақырылған мейман «*ерулік қонақ*», қай үйге қонақ келсе, сол үйдің түтінін андып жүріп келетін мейман «*қылғыма қонақ*» болып есептелген. Қонақтың осындай сипатына сәйкес келетін мақал-мәтелдер төмендегідей. «*Қонақ асыңа емес, қабақ-қасыңа риза*», «*Келгенше қонақ ұялар, келген соң үй иесі ұялар*», «*Қонақ аз отырып, көп сынайды*», «*Жақсы қонақ құт әкелер, жаман қонақ жұт әкелер*», «*Жат асыңа қарайды, дос басыңа қарайды*», «*Екі үйдің қонағы емексеп жүріп аш қалар*», «*Шақырған жерден қалма, шақырмаған жерге барма*», «*Сыпайы қонақ сыйыңды жейді, мылжың қонақ миыңды жейді*» [7, 85]. Келтірілген мысалдардан байқағанымыздай, қазақ тілінің әлемдік бейнесінде «қонақ» сөзі екі түрлі коннотациялық мәнде жұмсалған.

Орыс тіліндегі «*гость*» сөзі латынның «*hostis*» (жатжұрттық) деген сөзінен енген. Ожегов сөздігінде қонаққа мынандай сипаттама берілген:

«үй иесінің жағдайын арнайы сұрай келген, үстел басында отырып бар сырын ортаға салған, бірге уақыт өткізген мейман» [5, 380]. Орыс халқы қонақты үшке бөледі. Олар: «*почетный гость*» (сыйлы қонақ), «*званный гость*» (арнайы қонақ), «*незванный гость*» (шақырылмаған қонақ). Осыған сәйкес мақал-мәтелдер екі түрлі мәнде қолданыс тапқан. «*Званный гость убыточен*», «*На званного гостя угодить надо*», «*Хороший гость хозяину в почет*», «*Для милых гостей, поломать костей*», «*Редкое свидание – приятный гость*», «*Нежданнный гость лучше жданных двух*», «*Незванный гость легок, званный тяжел*», «*На незванного гостя не припасена и ложка*», «*Незванный гость хуже татарина*», «*Гости на двор, так и ворота на запор*», «*Хорошо тот, кто поит да кормит, а и тот не худ, хлеб-соль помнит*» (Даль, 1957). Мақал-мәтелдердің кейбірі тарихи оқиғаларға байланысты жағымсыз мағынада қолданыс тапса керек. Сондай-ақ, орыс халқы туыстары мен достарын, кіндік әкесі мен кіндік шешесін және таныс адамдарын ғана қонақ ретінде қабылдайды екен.

Ағылшын тілінің түсіндірме сөздігінде «*guest*» сөзіне мынандай анықтама берілген: «*someone else's home because they have been invited*» [6, 350]. Яғни, арнайы үйге шақырылған мейман қонақ болып есептеледі.

Ағылшын халқы қонақты «*important guest*» (маңызды қонақ), «*pleasant guest*» (жақсы қонақ), «*dear guest*» (шақырылмаған қымбат қонақ) деп үшке бөледі. Алдыңғы қонақтың екеуі іскерлік қатынас пен туыстық, достық қарым-қатынасқа негізделеді. Ал соңғысы жаңа жыл мерекесімен тығыз байланысты. Бұл қонақты ағылшын халқы ерекше қадірлейді. Оны «*as welcome as flowers in May*» мамыр айында шығатын алғашқы гүлге теңейді.

Демек, қазақ халқы үшін таныс адаммен қатар бейтаныс адам да қонақ болып есептеледі. Ал орыс және ағылшын халықтары үшін таныс адамдар ғана қонақ бола алады.

Үш халықтың мәдениетіндегі материалдарды іріктеу арқылы қонақжайлылық ұғымына қатысты ұғымдарды бес семантикалық топқа бөлуге болады. Олар: «*Қонақты қарсы алу*», «*Дастарханға жайғастыру*», «*Ас мәзірі*», «*Қонақтың алғысы*» және «*Қонақты шығарып салу*».

1) «*Қонақты қарсы алу*». Халқымыздың жадында сақталып, қатталған дәстүрлерінің бірі – қонақ күту. Қазақ халқы қонақты қарсы алуға ерекше мән берген. Үй иесі жолаушылап келе жатқан мейманды алыстан көргенде-ақ, үй

ішіндегілерге жылдам дастарқан жайғызып, суын даярлатқан. Содан кейін келген қонақтың алдынан шығып, аттан түсірген.

Халықтық ғұрып бойынша үй иесі есікті өзі ашып, мейманды үйге кіргізеді, сонынан өзі кіреді. Бұл қонақпен еріп келген құт үйге де енсін деген қазақ халқына тән мәдени түсінікті білдіреді. Сондай-ақ қонақты «*жылы жүзбен қарсы алу*», «*аттан түсіру*», «*қолына су құю*», «*төрге шығару*», «*шынтағына жастық қою*» сияқты бейвербалды бірліктермен бірге халқымыздың амандасу дәстүрі де орындалады. Ал қазақ қауымында амандық-саулық сұраудың өзіне тән сөздері мен сөз орамдары бар. Мысалы, ер-азаматтар арасында «*Ассалаумағалейкум!*» (Алланың нұры жаусын!) – «*Әлейкумассалам!*» (Сізге де Алланың нұры жаусын!) «*Мал-жан аман ба?*»; әйел адамдар арасында «*Амансыз ба?*» «*Есенсіз бе?*» (денсаулығын сұрай амандасу), «*Сәлеметсіз бе?*» (Сәлем – Алла тағаланың 99 есімдерінің бірі) деген амандасу түрлері қолданылады. Бұдан қазақ халқының тұрмыс-тіршілігі мен діни нанымын аңғаруға болады.

Орыс халқы қонақты қарсы алғанда «*Хлебосольство*» рәсімін орындайды. Бұл рәсім бойынша үй иесі келген қонаққа «*Хлеб да соль!*», «*Просим, хлеба кушать!*», «*От души!*», «*Всем сердцем!*» – деп, нан мен тұздан ауыз тигізеді. Содан кейін қонақты үйге кіргізіп: «*Чувствуйте себе, как дома!*», – дейді. Бұл қонаққа көрсетілген ерекше құрмет болып есептеледі. Ал келген қонақ «*Здравствуйте!*» деп сәлем береді. Қонақтың осындай сәлемінен «денсаулығыңыз болсын, соның арқасында жасай беріңіз!» деген ниетін байқауға болады.

Ағылшын халқы қонақты арнайы шақырады. Қонақты қарсы алуға байланысты ағылшын тілінде: «*warm welcome*» (жылы жүзбен қарсы алу), «*heartly welcome*» (шын жүрекпен қарсы алу), «*hospitable welcome*» (ақ ниетпен қарсы алу), «*make feel at home*» (өз үйіңіздей көріңіз) [11, 137] секілді лингвомәдени бірліктер қолданылады. Мұндай бірліктер әр түрлі жағдайларға байланысты жұмсалады. Мәселен, «*birthday party*» яғни, туған күн кешіне жиналған туыстары мен достарына: «*warm welcome!* (жылы жүзіммен қарсы алдым) *heartly welcome!*» (шын жүрегіммен қарсы алдым)-десе, ал жаңа жыл мерекесінде алғашқы болып кірген мейманға «*hospitable welcome!*» яғни, «сізді ақниетіммен қарсы алдым» дейді.

2) «*Дастарқанға жайғастыру*». Халқымыз үшін дастарқан қашан да тәрбие мектебі болып

саналған. Келген қонағын жылы шыраймен «Төрлетіңіз!», «Төрге шығыңыз!» деп отырғызуында әрі дастарқан жаюында терен мән-мағына жатыр. «Төр» мен «дастарқан» – киелі әрі сыйлы орын. Тілімізде сақталған бірқатар тыйым сөздер дастарқан ұғымымен байланысты. Оны «дастарқанды баспа», «дастарқанды аттама», «дастарқанды теріс жайма», «үлкен кісі бата бермей дастарқаннан тұрма» деген тілдік бірліктерден байқауға болады. Әрі «Дастархан оң болмай, істе жол болмайды», «Қонақ аз отырып, көп сынайды» деген мақалдар осындайда айтылса керек. Орыс халқы дастарқанға шақырғанда: «Милости просим!» (Мейірімділік танытуыңызды сұраймыз!), «Садись, гостем будешь!» (Отыр, қонағым боласың!), «Просим к нашему хлебу и соли!» (Біздің нан мен тұздан дәм татыңыз!), «Красному гостю – красное место!» (Сыйлы қонаққа – сыйлы орын) (Даль, 1957) сияқты қаратпа бірліктерді қолданады. Бұл бірліктердің мазмұнында орыс халқының дәстүлі дүниетанымы көрініс тапқан. Ағылшындар үстелді безендіруге ерекше мән береді. Тіпті үй иесінің киімі үстелге жайылатын дастарқанмен сәйкес болуы тиіс деген қағида да қалыптасқан. Қонақтарды дастарқанға шақырғанда: «Dinner is served» (кешкі ас дайын), «Lucullean banquet is served» (берекелі ас дайын), «Enjoy your meal!» (астарыңыз дәмді болсын) [11, 138] т.б. қаратпалар айтылады. «Lucullean banquet» (берекелі ас) деген фраземаның мәдени семантикалық аясында көне римнің мифтік кейіпкері – Лукулла туралы ақпарат сақталған. Лукулла беделді бай болған. Ол барша жұртқа арнап үлкен ас берген. Ағылшындардың «Lucullean banquet» (берекелі ас) деп айтуы дастарқанға мол астың қойылуымен байланысты болса керек.

3) «Ас мәзірі». Ас – сакральді атаулардың бірі. Ол этномәдени функция атқарады. Осыған сәйкес әр халықтың ас қабылдауға байланысты өзіне тән ерекшеліктері болады. Мәселен, қазақ тілінде: «Таңғы ас тәңірден», «Таңғы асты тастама», «Ас тәңірдің қазынасы» – деп келетін мәтелдер дәстүрлі наным-сенімге негізделген. Халық түсінігі бойынша, таңғы астан ауыз тию парыз болып есептеледі. «Жолаушының азығы жолында», «Қонақтың асын тәңір береді», «Түскі асқа, түстік жердегі келеді, кешкі асқа күндік жердегі келеді», «Соғым басы – елдің асы, Наурыз асы – жердің асы» [7, 79] т.б. мақалдар «Алла Тағала жолаушының несібесін үш күн бұрын белгілеп қояды» деген сенім мен «сыбаға сақтау», «қонақасын беру», «соғымға

шақыру», «наурыз көже» т.б. салт-дәстүрге қатысты қонаққа арналған тағам түрлерін меңзейді. «Нан – тамақтың атасы, ынтымақ көптің батасы» – дегендей, қазақ халқы нанды ерекше қастерлейді. Келген қонағына міндетті түрде наннан ауыз тигізеді. Нан – қазақ танымында молшылық пен татулықтың белгісі саналады. Қазақ дастарқанындан тағамдарынан «бауырсақ», «шелпек», «тоқаш», «талқан», «қазанжаппа» тұрады. Сондай-ақ тілімізде: «дәмдес, табақтас болу», «қолынан дәм тату», «ет асату», «ет асау», «сүр асу», «мүшелі ет», «қазы-қарта», «жал-жая», «сыбағалы мүшелер», «қаужалау», «мал сою», «бас тарту», «табақ тарту», «қуырдақ», «қымыз», «шұбат», «ірімшік», «құрт», «сүт қатылған күрең шай», т.б. лингвомәдени деректер кездеседі. Осы сияқты ұлттық-мәдени мазмұнды білдіретін мақал-мәтелдер, бейнелі сөздер, фразеологизмдер қазақ халқының тілдік бейнесін құрайды.

Орыс тілінде ас қабылдауға байланысты төмендегідей паремиялар бар. «Накормить до отвала, сколько душе угодно» (қонақты тойғанынша ішкізу), «ешьте, пейте, хозяйского хлеба не жалейте» (ішіңіздер, жеңіздер), «от хлеба-соли не отказываются» (нан мен тұздан бас тартпайды), «За пустой стол гостей не сажаят» (бос үстелге қонақты отырғызбайды), «Принес Бог гостя, дал хозяину пир» (Құдай қонақпен бірге үй иесіне ас та берді), «Бог на стене, хлеб на столе» (Құдай – қабырғада, нан – үстелде), «Что есть в печи, все на стол мечи» (Пеште не болса, соның бәрі үстелде), «Умел в гости звать – умей и угощать» (қонақты шақырған соң, оны жақсылап күту керек) «Изба красна углами, обед – пирогами» (үй қызыл бұрышымен сәнді, түскі ас бәлішімен сәнді) (Даль, 1957); «пұшпара», «квас», «сыра», «щи», «борщ», «құймақ», «олады», «кисель» [10, 14] т.б. Келтірілген лингвомәдени деректер орыс халқының ұлттық-мәдени ерекшелігінен хабар береді. Ағылшын халқының ас мәзірін «porridge» (сұлы ботқасы), «toast» (тост), «Yorshire-Pudding», «Plum pudding» (жүзім қосылған пудинг), «mince pies» (жеміс-жидек қосылған бәліштер), «hot cross buns» (ыстық тоқаштар), «gooseberry fool» (бүлдірген дисерті), «Sally Lunn» (тәммі тоқаш), «jacket potato» (картон), «roast beef» (қуырылған сиыр еті), «biscuits» (бисквиттер), «Fish and chips» (балық пен картон), «tea» (шай), «broken tea», «high tea» (кешкі шай), «husband's tea» (сұйық шай), «coffee» (кофе), «beer» (сыра), «wine» (шарап) [11, 136] т.б. құрайды. Шақырылған қонақтарды үй иесі барынша

күтеді. Оны «*be my guest*» (астан алыңыздар), «*Lucullan feast*» (шын көңілмен тамақтандыру), «*eat one's fill*» (қарын тойғанша тамақтану), «*Come and have pot-luck with us*» (қаншалықты бай болсақ, көңіліміз соншалықты кең), «*to show extra hospitality*» (қонақжайлылық таныту), «*Eat, drink, and merry, for tomorrow we die*» (өмір бір рет берілгендіктен, тамақтанып, көңіл көтеру керек) деген паремиялардан көруге болады.

4) «Қонақтың алғысы». Үйге қонақ келсе «құт қонады», «ырыс тасиды» деп сенетін қазақ халқы келген қонақтың алғысын алуға тырысқан. Келген қонақ та өз ризашылығын «*ас қайыру*», «*бата беру*» арқылы білдірген. Осыған байланысты тілімізде арнайы қалыптасқан тілек-мәнді лингвомәдени бірліктер бар. Мысалы, «*Дастарқаның бай болсын!*», «*Қазан-ошағың май болсын!*», «*Төрт түлігің сай болсын!*», «*Ақ дастарқан асқа толсын!*» «*Бергеннен Алла танбасын!*» «*Өсе берсін жан басың!*» «*Берейін бата асыңа, амандық берсін басыңа!*». Берілген этикеттік стереотиптерден қазақ халқының тұрмыс-тіршілігін аңғаруға болады.

Орыс халқы нан мен тұзды ерекше құрметтейді. Сол себепті де орыс тіліндегі бірқатар алғыс-мәнді бірліктер осы ұғымдармен тығыз байланысты. Мәселен, үйге келген қонақ: «*Благодарю за хлеб-соль!*», «*Помню хлеб-соль!*» деп үй иесіне өзінің ризашылығын білдіреді. Ал ағылшын тілінде: «*bread and butter letter*» (қонақжайлылығыңызға алғыс хат), «*I had a lovely time*» (уақытты көңілді өткіздім), «*Thank you a feast for the goods!*» (Керемет асыңызға рақмет!), т.б. деген алғыс-мәнді лексемалар қолданылады. Осы мысалдардың екеуі ағылшын халқының дүниетанымдық көзқарасынан мәлімет береді. Мысалы, «*bread and butter letter*» деген фразема ағылшын халқының әлеуметтік тұрмыс тіршілігіне байланысты қалыптасқан. Тікелей аударғанда: «*нан мен май үшін хат*» деген мағынаны білдіреді. Ал «*a feast for the*

goods» (ауд. құдайларға арналған ас) фраземасы мифологиялық түсінігінен сыр шертеді.

5) Қонақты шығарып салу. Қазақ халқы қонақты шығарып салуға айырықша мән берген. Жолға қамданған қонаққа арнайы бата беріледі. Үй иесі: «*Жортқанда жолың болсын! Жолдасың Қыдыр болсын!*», «*Алла жар болсын!*» «*Жолың ақ болсын!*» – деп қонағына ақжол тілейді. Содан кейін *сарқытын* беріп, көлігіне дейін шығарып салады.

Орыс халқы «*Конного гостя провожай до коня*» (аттылы кісіні атына дейін шығарып сал), «*Примешь до ласки – проводи до коляски*» (қонағыңды қалай күтіп алсаң, солай шығарып сал) – деп қонағын ерекше құрметпен шығарып салуды парыз санаған. Сондай-ақ орыс тілінде жолаушыны шығарып салуға байланысты «*Счастливо доехать!*» (Аман-есен жет!) «*Счастливого пути!*» (Жолың болсын!) сияқты тілек-мәнді сөздер қолданылады. Ал ағылшын халқы қонақты шығарып саларда мынандай клишелерді пайдаланады. «*I am glad you could come*» (Сіздердің келгендеріңізге қуаныштымын!), «*heart to heart talk*» (айтылған әңгіме жүректен-жүрекке жетті). Мұндай айтылыстар үй иесінің қонаққа деген достық қарым-қатынасын көрсетеді.

Түйіндей келгенде, әлемнің тілдік бейнесін құраушы архетиптер мен стереотиптер әр халықтың өзіне тән ұлттық ерекшелігін көрсетеді. Мысалы, қазақ халқының тілдік санасындағы «қонақжайлылық», «қонақ» ұғымдары мәдени мазмұны терең құндылықтар ретінде сипатталады. Орыс халқының тілдік санасында дәстүрлі-символикалық ұғым ретінде бейнеленеді. Ал ағылшын халқының тілдік санасында достық қарым-қатынасқа негізделеді.

Демек, үш халықтың тілдік санасында бейнеленген архетиптер мен стереотиптердің мазмұндық қабатында ұлттық-мәдени құндылықтардың өзіне тән ерекшеліктері сақталған деуге болады.

Әдебиеттер

- 1 Юнг К. Г. Очерки по психологии бессознательного. – Москва: Когито-Центр, 2010. – 890 с. – С. 19.
- 2 Әмірбекова А.Б. Қазіргі қазақ тіліндегі жаңа бағыттар. – Алматы: Елтану, 2011. – 335 б. – Б. 27.
- 3 Маслова В.А. Лингвокультурология. – Изд. 2-е. – Москва: Академия, 2001. – 208 с. – С. 110.
- 4 Қазақ тілінің түсіндірме сөздігі. – Алматы: Ғылым, 1976. – Том 2. – 695 б. – Б. 205.
- 5 Ожегов С.И., Шведова Н.Ю. Толковый словарь русского языка. – Изд. 4-е. – Москва: ИТИ Технологии, 2003. – 944 с. – С. 380-386.
- 6 Oxford Dictionary of English. – England: Oxford University Press, 2010. – 900 p. – Б. 300-350.
- 7 Қазақ мақал-мәтелдерінің алтын кітабы. – Алматы: Арыс, 2010. – 115 б. – Б. 75-92.
- 8 Мокриенко В.М. Загадки русской фразеологии. – Санкт-Петербург: Авалон, 2005. – 252 с. – С. 56.
- 9 Литвинов П.П. 3500 английских фразеологизмов и устойчивых словосочетаний. – Москва: Астрель, 2007. – 285 с.

- 10 Традиционная пища как выражение этнического самосознания. – Москва: Наука, 2001. – 295 с. – С. 14.
- 11 Ощепкова В.В., Булкин А.П. Великобритания: страна, люди, традиции. – Москва: Глосса/Каро, 2004. – 336 с. – С. 136-142.

References

- 1 YUng K. G. Oчерki po psihologii bessoznatel'nogo. – Moskva: Kogito-Centr, 2010. – 890 s. – S. 19.
- 2 Әмірбекова А.В. Қазіргі қазақ тіліндегі зһаңа бағыттар. – Алматы: Eltanu, 2011. – 335 б. – В. 27.
- 3 Maslova V.A. Lingvokul'turologiya. – Izd. 2-e. – Moskva: Akademiya, 2001. – 208 s. – S. 110.
- 4 Қазақ тілінің түсіндірме сөздігі. – Алматы: Ғылым, 1976. – Том 2. – 695 б. – В. 205.
- 5 Ozhegov S.I., SHvedova N.YU. Tolkovyj slovar' russkogo yazyka. – Izd. 4-e. – Moskva: ITI Tekhnologii, 2003. – 944 s. – S. 380-386.
- 6 Oxford Dictionary of English. – England: Oxford University Press, 2010. – 900 p. – B. 300-350.
- 7 Қазақ мақал-мәтелдерінің алтын кітабы. – Алматы: Arys, 2010. – 115 б. – В. 75-92.
- 8 Mokienko V.M. Zagadki russkoj frazeologii. – Sankt-Peterburg: Avalon, 2005. – 252 s. – S. 56.
- 9 Litvinov P.P. 3500 anglijskih frazeologizmov i ustojchivyh slovosochetaniy. – Moskva: Astrel', 2007. – 285 s.
- 10 Tradicionnaya pishcha kak vyrazhenie ehnicheskogo samosoznaniya. – Moskva: Nauka, 2001. – 295 s. – S. 14.
- 11 Oshchepkova V.V., Bulkin A.P. Velikobritaniya: strana, lyudi, tradicii. – Moskva: Gpossa/Karo, 2004. – 336 s. – S. 136-142.